НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІЙНИХ ЧОЛОВІЧИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТОЛІТТЯ)

THE EDUCATIONAL EXPERIENCE OF THE PROFESSIONAL MEN'S EDUCATION INSTITUTIONS IN THE WESTERN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XIX – FIRST THIRD OF THE XX CENTURIES)

У статті охарактеризовано елементи навчально-виховного досвіду професійних чоловічих закладів освіти, що функціонували на західноукраїнських землях у другій половині XIX – у першій третині XX століття. Окреслено основні соціально-економічні чинники, які сприяли становленню професійних шкіл: розвиток традиційних галузей промисловості, зростання виробництва, потреба в освічених фахівцях та інші. Охарактеризовано практику навчання і виховання у фахових навчальних закладах. Зазначено, що фахову підготовку юнаки отримували як у гімназіях, де були відкриті спеціальні розширені відділи у додаткових навчальних закладах, так і у фахових закладах освіти. Виокремлено основні напрями функціонування чоловічих навчальних закладів: фахова підготовка юнаків, естетичне і патріотичне виховання, профорієнтація. Окреслено їхні особливості: розмаїття предметів циклу професійної підготовки, чіткий режим, суворі дисципліна, поєднання вітчизняного і зарубіжного досвіду. Зазначено, що традиційне проведення занять доповнювалось організацією виставок учнівських робіт. Наголошено на перспективності вивчення такого аспекту діяльності тогочасних фахових шкіл, як підготовка до роботи з дітьми з обмеженими функціональними можливостями.

Зроблено висновок, що у досліджуваний період учителями-практиками проводився активний пошук ефективних форм, методів, засобів роботи з юнаками, яких готували до певного фаху. На основі вивчення історико-педагогічних джерел та узагальнення кращих педагогічних напрацювань виокремлено елементи практичного навчально-виховного досвіду професійних чоловічих навчальних закладів, які рекомендовано екстраполювати у сучасну освітню практику: створення базових шкіл для проходження педагогічної практики, диференціація програм із трудового навчання для хлопців і дівчат, створення різних програм із трудового навчання для сільських та міських шкіл, ознайомлення учнів із різними галузями виробництва, створення навчально-методичних комплексів із трудового навчання та інші.

Ключові слова: професійні чоловічі навчальні заклади, навчально-виховний досвід, навчальні програми, фахова підготовка юнаків, ремесла, західноукраїнські землі.

The article describes the elements of educational experience of the professional men's education institutions that operated in the Western Ukrainian regions in the second half of the XIX – the first third of the XX centuries. The main socio-economic factors that contributed to the formation of professional schools were identified, namely: the development of traditional industries, the growth of production, the need for educated specialists, etc. The article describes the practice of teaching and upbringing in the professional education institutions. It is indicated that the young men received the professional training both in gymnasiums, where the special expanded departments were launched in the complementary education institutions, and in the specialized education institutions.

The main directions of men's education institutions functioning were highlighted, namely: the professional training of the young men, the aesthetic and patriotic education, and the career guidance. Their features were outlined: a variety of subjects in the professional training cycle, a clear regime, a strict discipline, a combination of domestic and foreign experience. It is noted that the traditional classes were supplemented with the organization of exhibitions of the student works. It is emphasised that it is promising to study this aspect of the professional schools' activities at that time as a preparation to work with children with disabilities.

The conclusion was made that during the study period, the teachers-practitioners actively searched for effective forms, methods, and means to work with young men who were trained for a particular specialty. Based on the study of the historical and pedagogical sources and generalization of the best pedagogical developments, the elements of practical educational experience of the professional men's education institutions were identified, which are recommended to be extrapolated to modern educational practice, namely: the creation of basic schools for pedagogical practice, the differentiation of labour training programs for boys and girls, the creation of various labour training programs for rural and urban schools, familiarizing students with different areas of production, the creation of educational and methodological complexes for labour training, etc.

Key words: professional men's education institutions, educational experience, training programs, professional training of young men, crafts, Western Ukrainian regions.

УДК 377.5

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/40.8>

Сабат І.І.,

аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Сучасна українська освіта повинна готувати фахівців, здатних забезпечити стрімке економічне зростання і культурний розвиток країни, активних громадян, конкурентоспроможних на ринку праці,

зокрема світовому. Водночас в Україні слід узгодити структуру освіти з потребами сучасної економіки в контексті інтеграції країни в європейський економічний і культурний простір. Україні потрібні висококваліфіковані фахівці різних галузей, тому

вектор розвитку країни слід спрямувати на розвиток професійної освіти.

Проголошена у державі реформа освіти передбачає зміни у всіх галузях, зокрема у професійній освіті. На її розвитку негативно позначається відсутність довгострокових навчальних планів: кожні 2–5 років змінюються шкільні програми, навчальні посібники, тому вчителю важко зорієнтуватися, якого кінцевого результату очікує держава.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання фахової підготовки молоді цікавить багатьох дослідників і науковців (О. Аніщенко, С. Гончаренко, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, В. Стахневич та інші). Особливості художньої освіти досліджували Л. Волошин, О. Нога, Л. Соколюк; реальної освіти – З. Саф'янюк; економічної освіти – З. Гіптерс. Проблеми художньої і дизайнерської освіти в Україні вивчали Є. Антонович, В. Даниленко, В. Шпільчак, О. Фурса.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У їхніх працях комплексно досліджено фахову підготовку молоді, проте чоловічі професійні навчальні заклади окремо не розглядаються. У контексті гендерного підходу важливо вивчати історико-педагогічний досвід із проблем організації професійної підготовки юнаків задля запозичення кращих напрацювань, їх творчого переосмислення.

Мета роботи – висвітлення окремих аспектів навчально-виховного досвіду професійних чоловічих закладів освіти, що функціонували на західноукраїнських землях у другій половині XIX – у першій третині XX століття, задля упровадження їх у сучасну освітньо-виховну практику.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що наприкінці XVIII – на початку XIX століття Галичина, Буковина і Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Розвитку промисловості і сільського господарства заважало кріпосництво. На Закарпатті та у Східній Галичині панівним було велике феодальне землеволодіння, на Буковині ж за відсутності панщини переважали селяни-власники. Українські землі – аграрні області, в яких більше трьох чвертей населення виживали за рахунок сільського господарства. В умовах чужоземного панування особливо інтенсивно розвивався домашній промисел [4, с. 89]. Однак майже половина домашніх господарств була збитковою, не забезпечуючи своїм власникам достойний рівень життя [4, с. 57]. Тому особливу увагу австрійський уряд вимушений був звернути на економічне становище краю і на соціальні відносини у ньому, передусім на становище сільського населення, що становило більшість.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття на західноукраїнських землях (у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті), які були під владою Австрійської монархії, погли-

бився процес розпаду феодально-кріпосницької системи, у надрах якої поступово формувалися нові виробничі відносини і продовжували розвиватися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова. Засновувалися нові папірні, керамічні та залізобудівні підприємства, гути, ливарні заводи, тютюнові мануфактури, ґуральництво, пивоваріння, цукроваріння, залізобудівне виробництво, солевидобувна промисловість тощо. Суспільно-економічні умови тодішньої імперії вимагали підготовки юнаків до активної аграрної і виробничої практики. Специфіка пріоритетних галузей виробництва визначала реформування чоловічої освіти. Австро-Угорська монархія потребувала юнаків – майбутніх учасників сільськогосподарської і промислової діяльності. У 1908 р. Міністерство освіти Австрії видало анкету, присвячену питанням середнього шкільництва, що містила інструкцію щодо його реформи, яка надавала свободу вчителям змінювати програми і методики роботи із дітьми, спрощувала іспит зрілості, змінювала систему та методи навчання.

У 50–60-ті роки XIX століття у Західній Європі спостерігалось економічне поживання, зумовлене процесом промислового перевороту. Однак якщо у західних і центральних частинах Австро-Угорської імперії відбувалося промислове піднесення, то промисловість Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття розвивалася повільніше. Промисловість західноукраїнських земель в останній третині XIX століття майже цілком перебувала в руках іноземних капіталістів (німецьких, австрійських, канадських). Упродовж 70–80-х рр. XIX століття там також відбувався інтенсивний процес формування фабрично-заводської промисловості (переважно нафтовидобувної, борошномельної, спиртогорілчаної, лісопереробної, лісопереробної галузей). На цих підприємствах почали широко застосовуватися парові двигуни. Зміни в економіці зумовили потребу в освічених працівниках, що актуалізувало роль професійної чоловічої освіти. Розвиток капіталістичних відносин і промислового виробництва формували соціальне замовлення на освічених юнаків – майбутніх кваліфікованих робітників.

Ця тема широко популяризувалася на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX століття. Напрацьований у цей період досвід із практичної підготовки спеціалістів у галузі виробництва, промисловості, різного роду ремесел може стати хорошим підґрунтям для розроблення сучасних моделей підготовки фахівців за умови критичного його вивчення і впровадження.

У досліджуваній нами період пошуки велись у всіх галузях фахової підготовки юнацтва. Зокрема, ще у 1843–1846 роках побудовано і відкрито військовий заклад для хлопчиків на вул. Панський

у Дрогобичі (тепер вул. Т. Шевченка), у приміщенні якого згодом відкрито державну чоловічу гімназію ім. Франца Йосифа. Історичні приклади можуть слугувати прикладами вирішення сучасних освітніх проблем.

Найдавнішою професійною школою Івано-Франківська була школа деревного промислу, заснована у 1884 році, яка готувала майстрів із обробки деревини та мала столярський, різьбярський і токарський відділи. Спочатку школа орендувала різні приміщення, а згодом розмістилась у будинку за сучасною адресою місто Івано-Франківськ, вул. Лепкого, 28. Зауважимо, що у випускників цієї школи були непогані шанси відкрити власну майстерню чи підприємство. Починаючи з кінця XIX століття, у Станіславові діяв стипендіальний фонд, із якого одному із претендентів виплачували 400 корон на відкриття ремісничого чи промислового закладу. Стипендіата визначали методом розіграшу.

Станом на 1890 рік у Станіславові діяли промислова школа для термінаторів (1833 р.), фахова школа зі станками для столярства, токарства і сницерства (1884 р.), торговельна школа, яку утримували євреї [10, с. 107].

Задля інтенсивного розвитку господарства у галузі агрономії, лісівництва, садівництва, бджоларства потрібна була велика кількість спеціалістів, яких, власне, і підготовляла Станіславівська і Львівська гімназії. У цих гімназіях були відкриті спеціальні розширені відділи, на яких щорічно навчались майже 500 студентів-українців [12, с. 157].

У міжвоєнний період Івано-Франківськ збагатився новими навчальними закладами. У 1920 році була відкрита чоловіча торгова школа, трохи пізніше запрацювали торгова і промислова школи для жінок. У 1931 році всі три школи розмістилися в одному будинку (частина нинішнього головного корпусу Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, праворуч від входу). У 1938–1939 роках була добудована частина ліворуч від головного входу, де розмістилися лекційні аудиторії, майстерні і гімнастична зала. Більшість студентів, мабуть, не здогадується, що головний корпус їхньої «альма матер» побудований ще за часів Польщі.

У Городенці існували такі заклади: 1) рільнича школа, оскільки городенківський повіт мав суто рільничий характер. М. Бачинський зазначає, що вона не відігравала якоїсь надзвичайної ролі, тобто нічим або дуже мало спричинилася до піднесення агрокультури повіту, тому що абсолювенти цієї школи здебільшого були задіяні як нижчого роду агрономи за дідичівськими маєтками чи фільварками; 2) ткацька школа, яка мала досить малу фреквенцію [2, с. 87–88]. Після освітньої реформи 1935 року торгово-промислові школи отримали ранг купецької гімназії, де вивчали загальноосвітні предмети, теорію торгівлі і реклами, бухгалтерію та облік, товарознавство.

У фахових школах панував чіткий режим і сувора дисципліна: за пропущення лекцій без поважної причини або за відсутність на екзорті учневі присуджували карцер від двох до шістнадцяти годин. Щомісяця у школі проводились учительські конференції з оцінкою поведінки і успішності учнів. За неуспішність учнів відраховували. Для здібних хлопців, які мали бажання спеціалізуватись у ремеслі чи ремісничому промислі, крайові фонди «Коронного краю Галичина» давали стипендії.

Аналіз навчальних планів професійних чоловічих навчальних закладів дозволяє стверджувати, що тут викладали предмети, спрямовані як на загальний розвиток юнаків, так і на підготовку їх до конкретного фаху. Наприклад, у Коломийській ремісничій школі викладали такі предмети: столярство (будівельне і меблярське), теслярство, різьбярство, токарство, конструкційні рисунки, декораційні рисунки, профільові рисунки, технологія дерева, модельярство, математика, фізика, книговодство, стилістика, історія Польщі, історія Русі, релігія (окремо для латинників і греко-католиків), руханка (теж окремо для поляків та українців).

Навчання забирало багато часу і тривало зазвичай до шостої години вечора. Скажімо, у тій самій Коломийській ремісничій школі щовечора відводили годину на вивчення релігії (двічі на тиждень) та одну годину – на заняття гімнастикою у «Народному домі». До бурси учні поверталися пів на дев'яту, а о дев'ятій усі мали бути у ліжку. Отже, управа бурси економила дорогу нафту, адже електричного освітлення ще не було; для вихованців такий режим був корисним.

Навчальне навантаження учнів реальної школи становило 31–35 тижневих годин, що зумовлювалося введенням до навчального плану таких прикладних технічних дисциплін, як машинознавство, конструктивне чи будівельне креслення тощо. У реальних ліцеях функціонували заочні відділення, заняття на яких дозволяли отримати бажаний фах.

Історичні джерела засвідчують, що українське селянство визначало «головне ядро» українського народу – біля 90%. Водночас станом на 1933 рік на західноукраїнських землях, що перебували під Польщею, нараховувалося більше півмільйона безробітних українських селян. Тому питання організації фахової освіти для широкого загалу українців культурні діячі вважали одним із найважливіших питань української національної і соціальної політики. Для його вирішення у листопаді 1936 року зусиллями товариства «Українська ремісничо-промислова бурса» відкрито нову бурсу для учнів ремісничих навчальних закладів у Львові [9, с. 323]. А у 1932 році у Волинському воєводстві діяло 4 чоловічі рільничі школи та 12 чоловічих ремісничо-промислових шкіл.

Тогочасні фахові школи давали юнакам досить добру підготовку із різного роду ремесел. У прак-

тичний підготовці вдало поєднувалось українське розмаїття ремесла і кращий закордонний досвід [5]. Як відомо, традиції виробництва і художнього оздоблення у різних регіонах мають свої особливості, тому для вихованців фахових шкіл часто влаштовували виставки виробів, щоб і свої показати, і побачити, чого досягли учні інших фахових шкіл. У травні 1932 року у Любліні відбулася виставка фахового шкільництва Люблінського та Волинського воєводств. Близько 25-ти фахових шкіл представили експонати у таких відділах: деревний промисел, колодійсько-ковальський, слюсарський, слюсарсько-механічний, електромонтерський та інших. Представлені на виставці учнівські роботи засвідчили, що фахові школи – це «школи-робітні», які теоретичну науку тісно пов'язують із практикою, привчають молодь до самостійності, дають їй у руки зброю до боротьби за краще життя [1, с. 211]. Така форма роботи була дуже корисною і для учасників, і для відвідувачів, демонструвала досягнення професійних навчальних закладів.

Фахівців із різного роду ремесел готували і в доповнюючих навчальних закладах. У 1935 році Станиславівська чоловіча фахова доповнююча школа підготувала 11 учнів: 3 кравців, 2 шевців, 1 кушніра, 2 ковалів, 1 перукаря, 1 м'ясника, 1 пекаря [8, с. 243].

Починаючи з 1920 року, масово відкриваються ремісничі школи на Закарпатті. У 1936 році кількість їх становила 25. Найвідомішою серед них була державна професійна школа з обробки деревини у с. Ясіня, відкрита 1921 року. У 20-тих роках ХХ століття у м. Севлюш також діяла чоловіча торгова школа, де готували продавців для магазинів різного профілю, а також технікум, в якому хлопці здобували спеціальності машиністів паровозів, шоферів, слюсарів, зварників, радіотехніків, майстрів художньої обробки металу. Торгову школу і технікум відвідували учні з усієї Підкарпатської Русі.

Значне місце у національному відродженні та естетичному вихованні молоді посідали музичні школи Львова, Коломиї, Станіслава, Снятина, Самбора, Дрогобича, Бережан, Золочева, Бучача, Тернополя, Перемишля, Чорткова, Чернівців. Учні цих шкіл вивчали хоровий спів, твори європейських, українських, зокрема східно-галицьких композиторів, музику, диригування, музичні інструменти тощо. Крім усіх інших предметів, обов'язковими були малювання, релігія та українська мова [12, с. 157].

Вихованці чоловічих середніх навчальних закладів активно залучалися до громадського і культурного життя. Знаковим є приклад студента Заліщицької учительської семінарії: у 1921 році він за ініціативою директора О. Маковея організував дитячий хор із дітей садочка та захоронки, з якими систематично, кожну другу неділю місяця виступав у Народному домі з концертами [3, с. 743].

У галузі фахової освіти відбулося протистояння між українцями та поляками. Зокрема, у

березні 1930 року мішаний українсько-польський хор Заліщицької чоловічої учительської семінарії на Шевченківському святі виконав пісню Недільського «Засяло сонце золоте». Не встигли хористи доспівати слова «Шумлять прапори малинові», як усі державні достойники зі старостою на чолі демонстративно покинули зал. Після концерту всі отримали догани за виконання «антидержавної» пісні, більше того, хор відтоді перестав існувати [3, с. 732].

Патріотичне виховання юнаків приносило відчутні результати. Зокрема, із проголошенням ЗУНР 18 студентів Заліщицької семінарії пішли до українського війська. До підстаршинської школи УГА у Чорткові зголосилися Нестор Ворик, Павло Заровецький, Антін Корчинський, Іван Малюк, Павло Никорук, Іван Савчук, Євстахій Слободян, Сильвестр Сохацький, Павло Тимчук та інші [7, с. 18].

Фахову освіту юнаки здобували як в Україні, так і за кордоном, чому сприяли викладачі, ознайомлюючи хлопців із можливістю отримати освіту за бажаною спеціальністю. Вчителі, дирекція західноукраїнських фахових навчальних закладів підтримували тісні взаємозв'язки із професійними школами закордоння, пропагували кращі здобутки, інформували учнів про умови вступу. Юнаки, що навчались у західноукраїнських фахових школах, були досить повно поінформовані про можливість здобути освіту за кордоном. Наприклад, електротехнічний інститут м. Тулуз (Франція) надіслав дирекції Чернівецького державного ліцею ім. А. Пумнула брошуру обсягом 40 сторінок, у котрій подано ретельні вимоги до вступу, розгорнутий текст завдань до вступних іспитів [13].

Цікавим аспектом фахової освіти є підготовка педагогів до роботи із дітьми з обмеженими функціональними можливостями. Для роботи з такою категорією дітей буковинські вчителі здобували освіту на дворічних курсах, що діяли у Будапешті. У Чернівцях у тісному зв'язку із закладами для «анормальних» дітей працювала психологічна лабораторія під керівництвом лікаря Павла Раншбурга [11, с. 81].

Значне місце у діяльності тогочасних закладів освіти посідала профорієнтація. Пропаганда щодо вступу в ремісничі школи велася на різних ступенях освіти – від початкової до середніх шкіл і ліцеїв [13]. У міжвоєнну добу питання профорієнтації і профвідбору пов'язують з індивідуальними, психологічними характеристиками особистості. Зокрема, у 1934–1935 навчальному році В. Метельським проведено експеримент у 5–7 класах вселюдних шкіл Рідної школи (у Золочеві, Бережанах, Рогатині, Ходорові, Станіславові, Коломиї) з використанням 6 тисяч тестів із виявлення рівнів уяви, абстрактного і конкретного мислення, швидкості праці. В. Метельський дійшов цікавих висновків: «підставові психічні функції у різних місцях є різними... Ходорів надається до торгівлі, Бережани

та Золочів – урядники». Зважаючи на це, слід рекомендувати дітям обирати професію відповідно до своїх природних задатків [6, с. 204].

Висновки. Отже, у досліджуваний період учителі-практики професійних чоловічих навчальних закладів активно шукали ефективні форми, методи, засоби роботи з юнаками, яких готували до певного фаху. Опрацювавши історико-педагогічні джерела та узагальнивши кращі педагогічні напрацювання, ми рекомендуємо у сучасну освітню практику екстраполювати такі елементи практичного навчально-виховного досвіду професійних чоловічих навчальних закладів:

- створення базових шкіл для проходження педагогічної практики, що дозволить ґрунтовніше ознайомити майбутніх педагогів із організацією навчально-виховного процесу, сприятиме їхньому становленню як фахівців;

- урахування досвіду організації системи підвищення кваліфікації учителів, їхньої психолого-педагогічної та методичної підготовки;

- диференціація програм із трудового навчання для хлопців та дівчат, реалізація їх із застосуванням передових технологій;

- створення різних програм із трудового навчання для сільських та міських шкіл із урахуванням їх специфіки;

- ознайомлення учнів із різними напрямками виробництва шляхом проведення екскурсій на підприємства і господарства, організації зустрічей із фахівцями, перегляду фільмів;

- розробка переліку профілів, які дозволять виховати потрібних державі фахівців; упровадження профільного навчання у старших класах загальноосвітньої школи;

- співпраця навчальних закладів і центрів зайнятості під час профорієнтації чоловічої молоді, ознайомлення її із різними видами виробництва і професіями, особливо тими, представники яких потрібні певному регіону країни;

- створення навчально-методичних комплексів із трудового навчання з обов'язковим включенням відеофільмів про різні види виробництва, особливо про високотехнологічні та екологічні, енергозберігаючі технології, про представників різних видів професій тощо.

Наведений у статті матеріал не розкриває повно усіх аспектів досліджуваної проблеми. Детальнішого розгляду потребують питання професійної діяльності педагогів фахових навчальних закладів, порівняння професійної підготовки учнів чоловічих та жіночих професійних шкіл, упровадження європейського досвіду у систему підготовки юнаків у фахових навчальних закладах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Виставка фахового шкільництва. *Рідна школа*. 1932. № 13–14. С. 211–213.
2. Городенщина: історично-мемуарний збірник. Ред. М. Г. Марунчак. Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. 871 с.
3. Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. Т. XXVI. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : НТШ, Український Архів, 1974. 992 с.
4. Кордуба М. Північно-західна Україна. Відень : Накладом Союзу Визволення України; з друкарні А. Гольцгавзена, 1917. 96 с.
5. Лучишин І. Фахові школи: poradnik для батьків та молоді. Львів : Накл. "Рідної школи", 1930. 64 с.
6. Метельський В. Спроба психічної характеристики української дитини. Перший Український Педагогічний Конгрес. 1935 р. Львів : Рідна школа, 1938. С. 202–204.
7. Мизак Н. За тебе, свята Україно: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН-УПА. Кн. третя. 2-е вид. Чернівці : Золоті литаври, 2002. 420 с.
8. Мужеська фахово-доповнююча школа Рідної Школи в Тернополі. *Рідна школа*. 1934. № 8. С. 249.
9. Нова Ремісничя Бурса у Львові. *Рідна школа*. 1936. № 22. С. 323.
10. О.М.Л. Станиславів у 1890 році. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: У 2 т.* Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. Т. 1. С. 106–109.
11. Петрашук К. Деякі ненормальності шкільної молодіж (За Людвіком Шльосом). *Bukowiner schule*. 1908. № 2. С. 77–81.
12. Петрів Р. Реалізація національної ідеї українців Східної Галичини в розвитку українського шкільництва (1772-1916). *Бойківщина. Науковий збірник Науково-культурологічного товариства «Бойківщина»*. Т. 1. Дрогобич, 2002. С. 152–159.
13. Циркуляр окружного школьного інспектората дирекціям шкіл о ведении агитационной работы среди учащихся на поступление в ремесленные школы, 1923. Державний архів Чернівецької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 93. 1 арк.